

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διαδρομές υπηρετικότητας

Το πρόβλημα

Στις μελέτες του παρόντος τόμου αναλύονται οι διαδικασίες που διαμορφώνουν ένα σύγχρονο εργατικό δυναμικό στις προσωπικές υπηρεσίες¹ και οδηγούν στην υπηρετικότητα² όσων εργάζο-

1. Στις προσωπικές υπηρεσίες περιλαμβάνονται οι υπηρεσίες αναψυχής, ευεξίας, καθαριότητας, οι οικιακές υπηρεσίες, οι υπηρεσίες φροντίδας, εστίασης κτλ. [Α. Δεδουσόπουλος – Θ. Κουτρούκης (επιμ.), (2011), σ. 30].

2. Στην Κοινωνιολογία, ο όρος «υπηρετικό εργατικό δυναμικό» συνήθως αναφέρεται σε περιπτώσεις καταναγκαστικής εργασίας (forced labour) ή/και γενικότερου εξαναγκασμού σε συγκεκριμένα καθήκοντα και μορφές προσωπικής και κοινωνικής εξάρτησης από έναν εργοδότη. Η απώλεια ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών προσφοράς ή πώλησης της εργατικής δύναμης έναντι του ονομαζόμενου ελεύθερου εργατικού δυναμικού εκφράζεται με νομοθετικό ή/και πολιτισμικό πλαίσιο και θέτει όρια τόσο στην προσωπική ζωή όσο και στην οικονομική δραστηριότητα. Ωστόσο, η διάκριση μεταξύ καταναγκαστικής και ελεύθερης εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι ούτε σταθερή ούτε απόλυτα ξεκάθαρη και κάθε φορά θα πρέπει να εξετάζεται ή να *συνυπολογίζεται* μια σειρά από παράγοντες. Από την άλλη πλευρά, η υπηρετικότητα αφορά τις σχέσεις εργασίας και το πνεύμα οργάνωσης αυτής, που οδηγούν σε ένα σύνολο στάσεων, αξιών και ιδεών υποτέλειας, χαμηλής αυτοεκτίμησης και απώλεια της δυνατότητας ελέγχου της εργασίας. Ο όρος δεν συνδέεται μόνο με την καταναγκαστική ή/και τη χειρωνακτική εργασία, αλλά και με την ελεύθερη μισθωτή απασχόληση και την πνευματική εργασία. Βλ επίσης Cohen (1987, κεφ. 1), Eldridge (1971, σ. 79), Lukes (1969, σ. 140), Cooley (1909), στο E. Jandy, 1942, σ. 201. Όσον αφορά το υπηρετικό δυναμικό και την υπηρετικότητα, ο T. Watson (2005) δίνει μεγάλη έμφαση στο συμβόλαιο εργασίας, ο S. Hill (1981) στις μορφές καθηκόντων, απασχόλησης και ελέγχου του εργαζομένου, ενώ ο R. Brown (1992) στη *διαμόρφωση* της αγοράς εργασίας και του εργατικού δυναμικού. Η ανάλυση του R. Brown θεωρείται εδώ πιο ολοκληρωμένη και κριτική από την άποψη ότι εμπεριέχει στοιχεία που αναφέρονται στους

νται σε αυτές. Εξετάζονται οι σχέσεις που συμβάλλουν στην «επιλογή» της εργασίας, τις μορφές απασχόλησης, τον καταμερισμό των καθηκόντων, τον έλεγχο της εργασίας και τις μεθόδους παραγωγής της. Είναι, θα έλεγε κανείς, ένα επιστημονικό ταξίδι αναζήτησης εκείνων των παραμέτρων που συνθέτουν τις προσωπικές υπηρεσίες και την κουλτούρα της υπηρετικότητας.

Αναμφίβολα, η ανάλυση των παραπάνω δεν εξαντλείται εδώ, όχι μόνο λόγω χώρου, αλλά κυρίως λόγω πολυπλοκότητας του προβλήματος που η σύγχρονη κοινωνία αντιμετωπίζει, για την κατανόηση του οποίου χρειάζεται να αναδείξουμε τόσο την ιστορική όσο και την κοινωνιολογική διάστασή του. Η προσέγγιση αυτού ή, τουλάχιστον, μέρους αυτού έρχεται από διεθνείς οργανισμούς και διεθνείς εκθέσεις για τη ζωή του εργατικού δυναμικού στις προσωπικές υπηρεσίες. Καθεστώτα (labour regimes) και συνθήκες απασχόλησης και εργασίας υπενθυμίζουν είτε την αναβίωση παλαιότερων μορφών οργάνωσης της εργασίας και κοινωνικής στρωμάτωσης είτε την παράλληλη ανάπτυξη ή/και την κυριαρχία νέων συστημάτων εργασίας και απασχόλησης που αναπτύσσονται στα όρια της ελευθερίας και της δουλείας.

κοινωνικούς μηχανισμούς οι οποίοι κατασκευάζουν τη διαθεσιμότητα, την κατανομή και τον έλεγχο της εργασίας, όπως είναι η απώλεια της ελευθερίας της οικογενειακής ζωής, της ελευθερίας της μετακίνησης (ascripticins glebae), της πώλησης εργασίας και της δέσμευσης των καθηκόντων. Θα προσθέταμε εδώ θέματα όπως αυτά της ιθαγένειας και των δικαιωμάτων του πολίτη, της σωματικής βίας, των συναισθηματικών και ψυχολογικών εξαρτήσεων. Βλ. επίσης το λεξικό του Tom Bottomore (1988), καθώς και τα λεξικά λατινικών όρων [για τον προσδιορισμό της υπηρετικότητας (servilis)] και το Λεξικό του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Για την υπηρετικότητα, βλ. επίσης την ιστορική μελέτη του Demos (1970) σχετικά με τη ζωή των πουριτανών στην Αμερική τον 17ο αιώνα. Η σημασία της μελέτης αυτής, πέρα από την ανάλυση της καθημερινής ζωής και τις αξίες που διακρίνουν τους πουριτανούς της εποχής εκείνης, εντοπίζεται στην ανάδειξη της υπηρετικότητας ως σχέσης εξάρτησης και κοινωνικής υποταγής στις απαιτήσεις του εργοδότη χωρίς χρονικά όρια και άλλα καθοριστικά πλαίσια εργασίας που χαρακτήριζαν άλλες ομάδες εργαζομένων (π.χ. πληρωμές και οικονομικά κίνητρα, χώρος εργασίας, δεσμοί με τον εργοδότη και θεσμικοί ρόλοι, καθώς και διακριτά όρια μεταξύ ελεύθερου χρόνου και εξαρτημένης εργασίας).

Υπολογίζεται σήμερα ότι πάνω από 190 εκατ. άνθρωποι σε όλο τον κόσμο (περίπου 1 στους 35) μεταναστεύουν και απασχολούνται εθελοντικά ή μη στις προσωπικές υπηρεσίες και σε δουλειές χαμηλά αμειβόμενες και χαμηλού κύρους. Όπως εξηγεί ο καθηγητής Κοινωνιολογίας G. Therborn (επιμ., 2006) στη μελέτη του *Inequalities of the World*, αυτές οι εργασίες χαρακτηρίζονται από ανισότητες στην *επιβίωση* και την αναπαραγωγή της ζωής, από ανισότητες σε πηγές εισοδήματος και κοινωνικής προστασίας, και από ηθικές ή *υπαρξιακές* ανισότητες.³ Εξαιτίας του τρόπου εργασίας και απασχόλησης, η ζωή του εργατικού δυναμικού βρίσκεται σε κίνδυνο, όπως επίσης οι ελευθερίες και οι δυνατότητές του για πρόοδο και κοινωνική ανέλιξη. Από τους παραπάνω, περίπου 27 εκατ. άνθρωποι εργάζονται υπό καθεστώς δουλείας, ενώ κάθε χρόνο (από το 2000) υπολογίζεται ότι σε αυτούς προστίθενται 700.000 εργάτες που «υιοθετούν» προσωπικές ανάγκες, συνή-

3. Από τον G. Therborn (2006) χρησιμοποιούνται οι όροι *vital inequalities, resource* και *existential inequalities*, αντίστοιχα. Βλ. επίσης, IOM, 2007. Για τον Therborn, η πρώτη μορφή ανισότητας αφορά τη δυνατότητα ενός ανθρώπου ή μιας κοινωνικής τάξης να ορίσει την αναπαραγωγή του, την ίδια τη ζωή, την υγεία και το θάνατο. Για τους χιλιάδες ανεπίσημους μετανάστες, οικιακούς βοηθούς και άτυπα εργαζομένους στις διάφορες προσωπικές υπηρεσίες, τα βασικά δικαιώματα στη ζωή, επιβίωση και αναπαραγωγή τίθενται υπό αμφισβήτηση όχι μονάχα από ιδιωτικές εταιρείες, λαθρέμπορους και νοικοκυριά ή άτομα-εργοδότες, αλλά και από τα κράτη μέσω επίσημων πρακτικών [π.χ. αύξηση των δυσκολιών πρόσβασης σε μια χώρα ή/και αγορά εργασίας (βλ. ποσοστά χορήγησης ασύλου, φράκτες και ποσοστά απασχόλησης στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα της οικονομίας)] και ανεπίσημων πρακτικών [π.χ. μη παρέμβαση στις βίαιες σεματικές επιθέσεις, τροφοδότηση του φυλετισμού/εθνικισμού μέσω της σύνδεσης της παραβατικότητας με την καταγωγή, διαχωρισμού των οικογενειών και αύξηση των φραγμών πρόσβασης στην υγεία]. Η δεύτερη μορφή ανισότητας αφορά όχι μονάχα το εισόδημα αλλά και τις δυνατότητες που έχει κάποιος, για παράδειγμα, να ζητήσει κοινωνική πρόνοια από τα κράτη, να διαμορφώσει κοινωνικά δίκτυα εκπροσώπησης και πίεσης ή να έχει πρόσβαση στην οικονομία της κοινωνίας βάσει εκπαίδευσης, δεξιοτήτων και άλλων προσόντων. Η τρίτη μορφή ανισότητας αφορά τις ελευθερίες και το σεβασμό που απολαμβάνει κάποιος σε μια κοινωνία. Όπως τονίζει ο Therborn, το *στίγμα* και η *στιγματοποίηση* είναι οι βασικές διαδικασίες αναπαραγωγής της *υπαρξιακής* ανισότητας.

θιεις και πρότυπα ζωής ενός άλλου εργαζόμενου πληθυσμού, ακολουθώντας μορφές απασχόλησης που δεν διαφέρουν από τη δουλειά [K. Bales, 2005· K. Arriah – M. Bunzl (επιμ.), 2007]. Όσον αφορά δε την οικιακή εργασία, περίπου πάνω από 60 εκατ. γυναίκες και άνδρες (52,6 εκατ. ενήλικοι και 7,4 εκατ. ανήλικοι εργαζόμενοι)⁴ διαφορετικών τάξεων, εθνικοτήτων και ηλικιών *σπρώχνονται*⁵ σήμερα να εργαστούν σε επιχειρήσεις, νοικοκυριά και άτομα αναλαμβάνοντας διάφορα καθήκοντα, όπως καθαριότητα, φροντίδα, συντροφιά και επίβλεψη [B. Ehrenreich, 2008· I. Ψημμένος, 2012α· B. Ehrenreich – R. Hochschild (επιμ.), 2002· B. Anderson, 2000]. Στους παραπάνω θα μπορούσε κάποιος να προσθέσει τους πάσης φύσεως «βοηθούς» για τη φύλαξη και την ασφάλεια ατόμων και περιουσιών, τη διασκέδαση, τα επαγγέλματα του σώματος (π.χ. αισθητική, μασάζ κτλ.), τις αγροτικές καλλιέργειες ή/και τις κηπουρικές εργασίες, καθώς και τα επαγγέλματα της «οικονομίας του δρόμου» (street economy), που χαρακτηρίζονται από ίδια ή παρόμοια είδη ανισότητας.

Το πληθυσμιακό εύρος είναι μέρος του προβλήματος. Στη διάρκεια της μεγάλης ιστορίας των προσωπικών υπηρεσιών και της υπηρετικής εργασίας θα συναντήσει κάποιος μεγαλύτερους και μικρότερους πληθυσμούς εργατικού δυναμικού, που τροφοδοτούσαν με τη φυσική ύπαρξή τους και τη δραστηριότητα αυτού του είδους την οικονομία και την ιεραρχία στην κοινωνία.

4. Βλ. ILO, 2013.

5. Όπως κάποιοι προτιμούν τον όρο «έλκονται» από τον όρο «σπρώχνονται». Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η οργάνωση της σύγχρονης κοινωνίας, όπως τουλάχιστον έχει αυτή καταγραφεί, στηρίζεται και στα δύο. Συνήθως η «επιλογή» της εργασίας και των διαφόρων επαγγελμάτων ή τομέων δραστηριότητας είναι μια πολύπλοκη κοινωνική διεργασία μεταξύ υποψήφιων εργαζομένων, αγοράς εργασίας και κοινωνίας. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται, οι ελευθερίες και οι κοινωνικές δυνατότητες των ανθρώπων να προστατευθούν από την εκμετάλλευση, καθώς και τα νοήματα και οι δράσεις που απορρέουν από τα παραπάνω, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό, πέραν της «τύχης», την εύρεση εργασίας, το αντικείμενο και τα καθήκοντα. Βλ. Κ. Κασιμάτη, 1998· 2001. Η έμφαση εδώ δίνεται στα εμπόδια ελεύθερης πρόσβασης του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Κοινωνικής Ιστορίας E. Turner (1963), το 1960 η αναλογία, π.χ., του υπηρετικού οικιακού προσωπικού στη Βρετανία ήταν 1 εργαζόμενος ανά 100 νοικοκυριά και στην Αμερική 1 ανά 250 νοικοκυριά. Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο με δυσκολία έβρισκε κάποιος οικογένειες χωρίς εσωτερικό ή εξωτερικό προσωπικό, ιδίως στον Νότο των ΗΠΑ. Όσο για την σημερινή εποχή, ξαφνιάζει εάν ένα νοικοκυριό δεν έχει τον προσωπικό οικιακό του «βοηθό».

Όπως μας εξηγεί ο Turner, στη μελέτη του *What the Butler Saw*, η αυξομείωση του υπηρετικού δυναμικού σχετίζεται με τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική οργάνωση και τις ανισότητες. Αναφερόμενος στη μελέτη του M. Young *The Rise of Meritocracy*, ο Turner επισημαίνει ότι ίσως είναι από τις ελάχιστες κοινωνιολογικές έρευνες πρόβλεψης της μείωσης της υπηρετικότητας (τουλάχιστον της έμμισθης) στον 20ό αιώνα (λόγω ανάπτυξης των ελευθεριών και των δυνατοτήτων πρόσβασης στην αγορά εργασίας) και της αύξησής της στον 21ο (E. Turner, 1963, σ. 11). Αυτή η αύξηση, κατά την άποψη του Young, οφείλεται στην αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας στην κοινωνία.

Με την εμπειρία της σημερινής εποχής, στην οικονομική ανέχεια θα προσθέταμε και τη συμβολή της αγοράς και του κράτους στην ανάπτυξη μορφών εργασίας, απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας που σπρώχνουν τους ανθρώπους στις προσωπικές υπηρεσίες και στην υπηρετικότητα. Από το 1970 μέχρι και σήμερα οι δύο παραπάνω πρωταγωνιστές στην ανάπτυξη της χαμηλού κύρους εργασίας, μέσα από τη συστηματική *διάβρωση* και *απορύθμιση* εργασιακών κατακτήσεων, συλλογικοτήτων και δυνατοτήτων αντιμετώπισης της αγοραίας εκμετάλλευσης, συνδιαμορφώνουν ένα κοινωνικό περιβάλλον σχεδόν απόλυτης εξάρτησης της ζωής από την εργασία. Οι άνθρωποι μετακινούνται από γραφεία εργασίας, λαθρέμπορους, διακινητές και από εταιρείες υπηρεσιών και νοικοκυριά για την κάλυψη διαφόρων αναγκών. Σπρώχνονται, εθελοντικά και μη, να εργαστούν σε δουλειές που χαρακτηρίζονται από προσωρινότητα, κοινωνικό στίγμα, διακρίσεις

και προνοιακή περιθωριοποίηση (Ι. Ψημμένος – Χρ. Σκαμνάκης, 2008· Ι. Psimmenos, 2011· Χρ. Σκαμνάκης, 2009). Μέσα από πολιτικές και πρακτικές *εκτοπισμού* (displacement) των ανθρώπων από τον τόπο τους, και αποκλεισμού από κοινωνικά δίκτυα, επαγγέλματα, δικαιώματα ζωής και ελευθερίες επιλογών, διαμορφώνεται μια νέα υπηρετική κοινωνική τάξη. Μαζί διαμορφώνεται και ένα *σύστημα εργασίας*, ή τμήμα του, με συγκεκριμένες αγορές, συγκεκριμένο τρόπο λειτουργίας, συγκεκριμένες «ηθικές» αξίες και συγκεκριμένα κανονιστικά πρότυπα, που μεθοδικά εμβαθύνει και προεκτείνει την πατρωνία και την ταυτοποίηση της προσωπικής ζωής με την αγορά και τους εργοδότες (R. Brown, 1992).

Αυτό το *σύστημα εργασίας* θα το εξετάσουμε αναλύοντας τη σχέση του με την οικονομική και κοινωνική οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας, την αγροτική και βιομηχανική παραγωγή και τα σύγχρονα πρότυπα εργασίας και απασχόλησης στη μεταβιομηχανική εποχή. Ίσως με αυτό τον τρόπο συμβάλλουμε, έστω λίγο παραπάνω, στην κατανόηση των προσωπικών υπηρεσιών και του τρόπου με τον οποίο «σμιλεύεται» η υποταγή,⁶ αναπτύσσεται η υπηρετικότητα και εδραιώνεται η κοινωνική στρωμάτωση των εργαζομένων στην κοινωνία.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Για την κατανόηση της υπηρετικής εργασίας, όπως και κάθε άλλης μορφής δραστηριότητας, είναι απαραίτητο να τεθούν μια σειρά από ερωτήματα. Ίσως αυτό είναι και το πιο σημαντικό και δύσκολο σημείο στην κοινωνική έρευνα και ειδικότερα στην ανάλυση ενός συστήματος εργασίας που οδηγεί τους ανθρώπους στην υπηρετικότητα.

Μελετώντας τη διεθνή και την ελληνική βιβλιογραφία για αυτό το θέμα, ερχόμαστε αντιμέτωποι με πολλά και διαφορετικά ερω-

6. Βλ. Π. Χαντζαρούλα, 2012α.

τήματα. Τα περισσότερα από αυτά αφορούν την ποικιλία και το πληθυσμιακό εύρος της εργασίας στις προσωπικές υπηρεσίες. Άλλα ερωτήματα αναφέρονται στις συνθήκες απασχόλησης που επικρατούν και άλλα στη σχέση αυτού του συστήματος με την κυρίαρχη κοινωνική οργάνωση της εργασίας και τις προηγούμενες μορφές υπηρετικής εργασίας (I. Sakellis – N. Spyropoulou, 2007). Χωρίς αμφιβολία, όλα είναι σημαντικά, αλλά τα δύο τελευταία ίσως είναι τα σημαντικότερα, διότι οριοθετούν το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η εργασία στις προσωπικές υπηρεσίες και μας σπρώχνουν στην αναζήτηση εκείνων των στοιχείων που την τροφοδοτούν.

Στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, και ειδικότερα στην κοινωνιολογία της εργασίας, παρατηρούνται πολλές και διαφορετικές ταξινομήσεις και θεωρητικές προσεγγίσεις των προσωπικών υπηρεσιών και της υπηρετικότητας στην καπιταλιστική κοινωνία. Στο σύνολό τους, θα υποστηρίζαμε ότι αποδέχονται, στον ένα ή στον άλλο βαθμό, τη συσχέτιση της εργασίας στις προσωπικές υπηρεσίες και της υπηρετικότητας με την *οργάνωση* της κοινωνίας. Εδώ θα αναπτύξουμε τον τρόπο *κατανόησης* της συγκεκριμένης σχέσης.

Οι περισσότερες από αυτές τις προσεγγίσεις εστιάζονται είτε στην ελλειμματική ολοκλήρωση της νεωτερικότητας και του καπιταλισμού είτε, αντίθετα, στην ανάπτυξή τους.⁷ Ωστόσο, κοινό

7. Οι κυριότερες ριζοσπαστικές εκδοχές παρουσιάζουν την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας ως αποτέλεσμα: i) του συμβιβασμού ή/και της σύγκρουσης (compromise-conflict thesis) μεταξύ, για παράδειγμα, της μισθωτής εργασίας και άλλων συστημάτων [βλ. ενδεικτικά Steinfeld (1991), Tomlins (1993) και Way (1993), στο Ch. Tilly, 1999, σ. 88]. ii) της μονομερούς ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά όχι της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης [βλ. ενδεικτικά Du Bois (1993 [1920]), Myrdal (1955), στο H. Bernstein (επιμ.), 1973, σ. 84-85· B. Moore, 1991], iii) του καταμερισμού εργασίας, της διεθνοποίησης της αγοράς και της εξάπλωσης της μισθωτής εργασίας και της εμπορευματοποίησης αναγκών και δραστηριοτήτων στον προσωπικό τομέα φυσικής και κοινωνικής αναπαραγωγής [βλ. ενδεικτικά E. Mandel, 1987· D. Harvey, 1982· Sh. Rai, 2002· P. Walker (επιμ.), 1979· R. Cohen, 1987· A. Δεδουσόπουλος, 2011]. Αναφέροντας την κοινωνική αναπαρα-

στοιχείο τους είναι η αναφορά στην ιδέα της *ανάπτυξης* (development) της κοινωνίας και η σχέση που αυτή έχει με τις διάφορες υπηρεσίες και, ειδικότερα, με τις προσωπικές υπηρεσίες.⁸ Ένα άλλο κοινό στοιχείο (ιδίως για τη δεύτερη ομάδα μελετών) είναι η αναφορά σε συστήματα εργασίας που είτε διαπλέκονται είτε αναπτύσσονται παράλληλα ή/και ξεχωριστά, όμως συμβάλλουν στη γενικότερη οργάνωση της κοινωνίας. Επίσης, θα μπορούσαμε εδώ να προσθέσουμε ένα τρίτο κοινό στοιχείο, τη σύνδεση της εργασίας και της ανάπτυξης με την επαγγελματική και κοινωνική στρωμάτωση και κινητικότητα του ίδιου του εργατικού δυναμικού ανάλογα με την τάξη, το φύλο ή την εθνικότητα.⁹

Όσον αφορά την πρώτη από τις παραπάνω δύο προσεγγίσεις, συνοπτικά εδώ θα μπορούσαμε να επικεντρωθούμε κυρίως τόσο στη φιλελεύθερη/λειτουργιστική όσο και στην κριτική, μαρξιστική κοινωνιολογική θεωρία της κοινωνικής στρωμάτωσης. Σε ένα

γωγή (C. Wolkowitz, 2006), οι προσωπικές υπηρεσίες, ως συνδεκτικός κρίκος της ανάπτυξης όχι μονάχα της *τεχνικής* οργάνωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά και της ηθικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, είναι το θέμα που απασχολεί ίσως τις περισσότερες ιστορικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις. Για την ανάλυση της θέσης του Brenner και του Thompson όσον αφορά την ανάπτυξη της κουλτούρας της ιδιοκτησίας, της αγοράς και του κέρδους από την εμπορευματοποίηση προσωπικών ή γενικότερα κοινωνικών αναγκών, βλ. ενδεικτικά E. Wood, 2002, B. Moore, 1991· K. Renner, 1983· A. MacFarlane, 1987. Για τη σύμπλευση παραδοσιακών και σύγχρονων μορφών οργάνωσης της υπηρετικής εργασίας, βλ. Fogel και Engerman (1974), στο P. Kolchin, 1995· Engerman (1973), στο K. Arriah – M. Bunzl (επιμ.), 2007· T. Ashton, 1996· T. Johnston, 1929· Alfred [Samuel Kidd], 1966 [1857]· W. Cunningham, 1917. Για τη σχέση υπηρετικότητας και βιομηχανικής οργάνωσης της παραγωγής, βλ. τις κλασικές μελέτες T. Ashton, 1996· T. Johnston, 1929· Alfred [Samuel Kidd], 1966 [1857]· W. Cunningham, 1917· W. Reddy, 1987· και τις σύγχρονες R. Cohen, 1987· S. Cheng, 1999· N. Gregson – M. Lowe, 1994· I. Ψημμένος – Χρ. Σκαμνάκης, 2008.

8. Βλ. ενδεικτικά S. Cheng, 1999· C. Wolkowitz, 2006· N. Gregson – M. Lowe, 1994· Π. Χαντζαρούλα, 2012α· Α. Δεδουσόπουλος, 2011· Κ. Μπάδα – Έ. Αργυρού, στον παρόντα τόμο.

9. Βλ. ενδεικτικά Κ. Κασιμάτη – Λ. Μουσούρου, 2007· Ε. Παπαταξιάρχης, κ.ά., 2008.

γενικό πλαίσιο, η φιλελεύθερη/λειτουργιστική ανάλυση κινείται γύρω από δύο ουσιαστικούς άξονες σκέψης. Ο *πρώτος* αφορά την πολιτισμική πλευρά του καπιταλισμού και συνδέει την κατάργηση της δουλείας και της υπηρετικής τάξης με την ανάπτυξη των *δικαιωμάτων* του ανθρώπου, της αυτοδιάθεσης και της κοινωνικής συνοχής και ομαλής λειτουργίας του κράτους (Adam Smith, Immanuel Kant, Jeremy Bentham) ή με την επέκταση του ιμπεριαλισμού και του «εκπολιτισμού» χωρών του Τρίτου Κόσμου (*mission civilisatrice*).¹⁰ Ο *δεύτερος* άξονας αφορά την επέκταση της αγοράς και του ελεύθερου εμπορίου, συνεισφέροντας ουσιαστικά στη διάβρωση των παραδοσιακών συστημάτων εργασίας και της ταξικής στρωμάτωσης. Ο De Tocqueville, σε έκθεσή του για τη δουλεία και την υπηρετική τάξη (1843),¹¹ δηλώνει ότι αυτό το σύστημα εργασίας καταργείται σταδιακά κυρίως λόγω της αύξησης των κερδών που απολαμβάνουν με την απελευθέρωση των σκλάβων οι ιδιοκτήτες των φυτειών. Μελετώντας το παράδειγμα του εμπορίου ζάχαρης εκείνη την ιστορική περίοδο, ο De Tocqueville θεωρεί ότι η αύξηση της τιμής της ζάχαρης στο διεθνές εμπόριο, αν και η παραγωγικότητα μειώθηκε (λόγω της αλλαγής συνθηκών εργασίας με την απελευθέρωση των σκλάβων), οδήγησε σε αύξηση των κερδών, γεγονός που έκανε τους παραγωγούς να προχωρήσουν στον σταδιακό εκσυγχρονισμό των συστημάτων εργασίας. Σε μια παρόμοια λογική κινείται και η σκέψη των λειτουργιστών στρέφοντας την προσοχή μας στην αδυναμία παραδοσιακών προτύπων εργασίας να συνυπάρξουν με το σύστημα της σύγχρονης οικονομίας. Ο Coser (1973),¹² για παράδειγμα, μας υπενθυμίζει ότι η υπηρετικότητα και οι προσωπικές υπηρεσίες είναι αποτέλεσμα της μερικής (π.χ. πολιτικό επίπεδο) ανάπτυξης της καπιταλισμού και της *νεωτερικότητας* (*modernisation thesis*) στη σύγχρονη κοινωνία. Με την ανάπτυξη της οικονομίας και της νεωτερικής ηθικής στην

10. Βλ. De Tocqueville και Mill, στο J. Pitts (επιμ.), 2001.

11. Βλ. J. Pitts (επιμ.), 2001.

12. Βλ. R. Ray – S. Ruyum, 2009, σ. 9.

εργασιακή οργάνωση και τον καταμερισμό εργασίας όλο και θα λιγοστεύουν περιπτώσεις και μορφές εργασίας που εγκλωβίζουν τον άνθρωπο στην υπηρετικότητα και στις προσωπικές υπηρεσίες. Σύμφωνα με τη λογική του Coser, η επέκταση της βιομηχανίας και της νεωτερικότητας θα κάνει «επαγγέλματα» όπως αυτό της οικιακής εργασίας να λιγοστεύουν και σιγά σιγά να εξαφανιστούν, εξαιτίας τόσο της χαμηλής ζήτησης απασχόλησης σε αυτά όσο και της ανάγκης εκσυγχρονισμού των προσωπικών υπηρεσιών από τους ίδιους τους εργοδότες. Στο ίδιο πνεύμα κινείται η ανάλυση και πολλών άλλων στοχαστών, όπως είναι οι Burnett (1974), Ebery και Preston (1976), Higgs (1983· 1986) και Horn (1975).¹³ Αν και, ας σημειώσουμε, η Horn υποστηρίζει στην τελευταία μελέτη της *Life Below the Stairs* (2003) το αντίθετο από τα παραπάνω, καταδεικνύοντας την ανάπτυξη της σύγχρονης υπηρετικότητας ως συστατικό στοιχείο της σύγχρονης οικονομικής και κοινωνικής στρωμάτωσης.

Σε συνέχεια της παραπάνω σκέψης έρχεται να προστεθεί η θέση περί ενδυνάμωσης και χειραφέτησης (empowerment/emancipation thesis)¹⁴ του δυναμικού που απασχολείται σε οικιακές ή άλλες υπηρεσίες (π.χ. πορνεία). Αυτή υποστηρίχθηκε κυρίως από Γάλλους στοχαστές, και όχι μόνο, οι οποίοι ανέφεραν ότι η ένταξη στη μισθωτή εργασία και απασχόληση αποτελεί από μόνη της «απελευθερωτική διαδικασία» (M. Morokvasic, 1983· 1984· A. Lyberaki, 2011· M. Θανοπούλου, 2007). Με βάση ένα τμήμα αυτής της υπόθεσης, η ένταξη στην εργασία, και ιδίως στη μισθωτή εργασία, δεν εργαλειοποιεί μόνο, για παράδειγμα, τις γυναίκες και τους μετανάστες, στη δευτερογενή αγορά εργασίας, αλλά και τη σχέση των ατόμων με την οικονομία και την κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνονται οι πρώτες και βασικές συνθήκες εξόδου των ανθρώπων από παραδοσιακές μη αγοραίες μορφές εκμετάλλευσης, οι οποίες και στηρίζονται σε οικογενειακές, έμφυλες,

13. Βλ. στο N. Gregson – M. Lowe, 1994, σ. 66.

14. Βλ. M. Μαρπούλου, 2011, σ. 89· Ντ. Βαΐου – Μ. Στρατηγάκη, 2009.

συναισθηματικές ή άλλου είδους ψυχολογικές εξαρτήσεις. Αυτές συνήθως δεν επιτρέπουν τον εξορθολογισμό και την κατανόηση της κοινωνικής διάστασης της εργασίας, απομονώνοντας τον εργαζόμενο από συλλογικούς χώρους και δίκτυα διεκδίκησης δικαιωμάτων και από προσδοκίες για την καλύτερευση της ζωής του. Συνέχεια αυτής της κριτικής συνιστά και η υπόθεση ότι με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας συχνά αλλάζουν: i) η σύνθεση της υπηρετικής τάξης, ii) ο τύπος απασχόλησης και iii) τα καθήκοντα και η φύση της εργασίας. Σύμφωνα με τον Katzman (1978), την Birch και πολλούς άλλους στοχαστές,¹⁵ η ανάπτυξη και οι οικονομικές κρίσεις τροφοδοτούν με ολοένα και διαφορετικό εργατικό δυναμικό τις προσωπικές υπηρεσίες (π.χ. μετανάστριες), διαφοροποιούν την απασχόληση (π.χ. από εσωτερική σε εξωτερική) και σπρώχνουν αυτό το δυναμικό είτε σε εταιρείες είτε σε άλλες, πιο εξειδικευμένες και συλλογικά οργανωμένες εργασίες, εξαιτίας της τεχνολογικής εξέλιξης και της δυσκολίας των εργοδοτών να απασχολήσουν ατομικά οικιακό προσωπικό (Θ. Μαρούκης, 2010). Με αυτό τον τρόπο εκμηδενίζονται πολλές μορφές υπηρετικότητας που είχαν αναπτυχθεί στο παρελθόν ή/και αναπτύσσονται νέες ευκαιρίες εξέλιξης μέσω, για παράδειγμα, της θεσμοθέτησης των εργασιακών σχέσεων και της σταδιοδρομίας.¹⁶

Από μια τελείως διαφορετική οπτική, η μαρξιστική ή κριτική προσέγγιση αναδεικνύει επίσης το ρόλο της ανάπτυξης του καπιταλιστικού κεφαλαίου και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στην «ένταξη» του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία και σε συλλογικές μορφές εργασιακής οργάνωσης (proletarianisation thesis).¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ είναι η μελέτη των S. Castles και G. Kosack (1972), οι οποίοι θεωρούν ότι οι περιπτώσεις της προσωρινής απασχόλησης και των προσωπικών υπηρεσιών σε Ευρώπη και Αμερική (π.χ. την περίοδο 1945-1970) αποτελούν

15. Βλ. στο N. Gregson – M. Lowe, 1994, σ. 54-55.

16. Βλ. Davidoff (1973), στο Π. Χαντζαρούλα, 2012α.

17. Βλ. D. McNally, 1993.

εξαιρέσεις στον κανόνα και σταδιακά θα απορροφηθούν από το βιομηχανικό πρότυπο εργασίας. Ένα από τα ουσιαστικά στοιχεία της παραπάνω σκέψης περί σταδιακής μείωσης της έμμισθης ή άμισθης υπηρετικής εργασίας και των προσωπικών υπηρεσιών υπήρξε η ριζοσπαστική υπόθεση για την ανάπτυξη του καπιταλισμού και της μισθωτής εργασίας διεθνώς και για τον τρόπο με τον οποίο αυτή απελευθερώνει από παραδοσιακά δεσμά που απομόνωναν και ατομικοποιούσαν την εκμετάλλευση (J. Mincer, 1980). Η απελευθέρωση αυτή δεν είναι το αποτέλεσμα ανθρωπιστικών και εκσυγχρονιστικών πολιτικών (όπως υποθέτει ο Coser), αλλά το «κατόρθωμα» της εκμετάλλευσης και της γραφειοκρατικοποίησης της εργασίας. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, σε πολλές μελέτες εντοπίζονται τα προβλήματα της υπηρετικότητας ή γενικότερα των χαμηλού κύρους εργασιών ως ζητήματα υπανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας.¹⁸ Σε κάποιες άλλες μελέτες πάλι, η ύπαρξη υπηρετικών μορφών εργασίας στην αναπτυσσόμενη καπιταλιστική κοινωνία θεωρείται πρόβλημα της παραδοσιακής οργάνωσης της οικογένειας (J. Scott – Ch. Tilly, 1980· W. Seccombe, 1995), της συνέχειας της καταναγκαστικής εργασίας (π.χ. *chibero* εργάτες στην Αφρική)¹⁹ και της ελλειμματικής ανάπτυξης της εργασιακής προστασίας και ρύθμισης των κανόνων απασχόλησης από το κράτος και τις συνδικαλιστικές ενώσεις (A. Moras, 2008· E. Καμπούρη, 2007).

Όσον αφορά τις μαρξιστικές ή γενικότερα ριζοσπαστικές προσεγγίσεις με βάση τις οποίες οι προσωπικές υπηρεσίες και η υπηρετικότητα αποτελούν μέρος της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης (R. Cohen, 1987), θα μπορούσαμε, πέρα από τις μελέτες που αναλύονται διεξοδικά παρακάτω, να τις διακρίνουμε [ακολουθώντας μερικώς το παράδειγμα των N. Gregson και M. Lowe (1994)] σε δύο βασικές κατηγορίες. Η *πρώτη* κατηγορία αφορά όσες μελέτες εστιάζονται περισσότερο στο ρόλο που διαδραματίζουν ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας

18. Βλ. ενδεικτικά H. Bernstein (επιμ.), 1973· S. Corbridge, 1986.

19. Βλ. Ch. Onselen, 1980.

και η κοινωνική κινητικότητα στην ανάπτυξη των προσωπικών υπηρεσιών (L. Holmström, 1972). Σχετικά με τον *τεχνικό καταμερισμό εργασίας*, η υπόθεση είναι ότι η ανάπτυξη διαφόρων υπηρεσιών καθαριότητας και φροντίδας στον καπιταλισμό ακολούθησε μια πορεία εξέλιξης της αγοράς εργασίας και των σύγχρονων απαιτήσεων της βιομηχανίας. Ιδίως η εργατική τάξη στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό, *σταδιακά ή ραγδαία*, απομακρύνθηκε από παραδοσιακές δεξιότητες, ελευθερίες, αλλά και από ενδιαφέροντα και δυνατότητες που αφορούσαν τη μη μισθωτή ατομική και οικογενειακή φυσική ή/και κοινωνική αναπαραγωγή. Ο εργαζόμενος πληθυσμός, με την τμηματοποίηση και την εξειδίκευση της εργασίας του, άρχισε να χάνει τόσο τις γνώσεις όσο και τον διαθέσιμο χρόνο που είχε για την αυτοεξυπηρέτηση βασικών αναγκών (E. Mandel, 1987· Sh. Rai, 2002). Ό,τι ουσιαστικά χάθηκε λόγω των εξελίξεων στην εργασία αναζητήθηκε στην αγορά (privatisation thesis) μέσα από τη μίσθωση προσωπικών υπηρεσιών. Όσον αφορά την *κοινωνική κινητικότητα*, εδώ σημασία έχει η αναφορά των περισσότερων μελετών στον τρόπο με τον οποίο η ανάπτυξη των έμμισθων προσωπικών υπηρεσιών φαίνεται να είναι, εκτός των παραπάνω, και το αποτέλεσμα της *μετακίνησης* των δεικτών ή παραμέτρων *κύρους*. Από την παραγωγή και την κατανάλωση προϊόντων, αγαθών (tangible goods), και τη διαφοροποίηση των εργαζομένων ανάλογα με τα επίκτητα, τεχνικά/εκπαιδευτικά τους προσόντα (broad qualification skills), ο κόσμος της εργασίας πέρασε σε μια νέα εποχή. Τη θέση των παραπάνω πήρε η κατανάλωση συμβολικών αγαθών (symbolic goods), όπως ο ελεύθερος χρόνος, η μόδα, οι πολιτικές ελευθερίες κτλ. (N. Papastergiadis, 2000· D. Ashley, 1997), και η διάκριση της αξίας των εργαζομένων περισσότερο βάσει φυσικών, επικοινωνιακών ή άλλων ατομικών προσόντων (generic skills). Επίσης, οι αλλαγές που προέκυψαν λόγω των παραπάνω αλλά και των δυνατοτήτων απελευθέρωσης μέρους του γυναικείου πληθυσμού από οικοκυρικά καθήκοντα έσπρωξαν τους ίδιους τους εργαζομένους να αναζητήσουν ένα νέο εργατικό δυναμικό για να επιτελέσει τις οικιακές εργασίες (Nt.

Baïou – M. Στρατηγάκη, 2009· R. Parreñas, 2001· K. Βασιλικού, 2007· Π. Χαντζαρούλα, 2012α). Η αναζήτηση αυτή στηρίχθηκε εν μέρει τόσο σε παραδοσιακές μορφές κοινωνικής στρωμάτωσης και κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. φύλο και τάξη) όσο και σε νέες διακρίσεις (π.χ. εθνότητα/φυλή) και εμπόδια ελεύθερης πρόσβασης των ανθρώπων στην αγορά εργασίας και τη μισθωτή απασχόληση.²⁰ Η έμφαση εδώ δίνεται περισσότερο σε μια εξελικτική πορεία ανάπτυξης των προσωπικών υπηρεσιών. Ωστόσο, όπως μας υπενθυμίζει ο K. Marx (1970 [1844]), φαίνεται πως αυτή η ανάπτυξη είναι αποτέλεσμα μιας συνολικότερης διαδικασίας αποκοπής και αποξένωσης του εργαζόμενου πληθυσμού από την προσωπική ζωή και τον έλεγχο της εργασίας του. Όλα αυτά βέβαια δεν συνέβησαν ούτε από επιλογή ούτε αυτόματα. Στην ιστορία της καπιταλιστικής κοινωνίας, η μίσθωση της φροντίδας μετατράπηκε σταδιακά σχεδόν σε συνώνυμο της *προστασίας* και της *κοινωνικής ανέλιξης* και η απασχόληση σε αυτήν σε συνώνυμο της *επιβίωσης*.

Η *δεύτερη* κατηγορία (social reproduction thesis) μελετών αφορά τη σύνδεση των προσωπικών υπηρεσιών με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας και τη χειραγώγηση της εργατικής τάξης (D. Harvey, 1982· J. Urry, 1995· Ι. Ψημμένος – Χρ. Σκαμνάκης, 2008· Th. Nichols, 1980). Σύμφωνα με την κεντρική ιδέα της παραπάνω θέσης, οι υπηρετικές μορφές εργασίας αποτελούν όχι μόνο κατάλοιπο της προνεωτερικής εποχής και της εξέλιξης της αγοράς εργασίας, αλλά ουσιαστικό στοιχείο στην αναπαραγωγή και ανάπτυξη του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος. Από την καταναγκαστική εργασία (forced labour), τον εξαναγκασμό σε υπηρετικές δουλειές ως μέρος της ηθικής πρόνοιας και διαπαιδαγώγησης του εργαζόμενου πληθυσμού μέχρι τη βιομηχανία και τη σύγχρονη κοινωνία, το καπιταλιστικό σύστημα όχι μόνο συμβίωνε αλλά και διαμόρφωνε την υπηρετική εργασία. Αν και παρακάτω αναλύονται διεξοδικά οι διαδικασίες που *σπρώχνουν* προς τη συνύπαρξη και αλληλοϋποστήριξη της υπηρετικής με άλλες μη υπηρε-

20. Βλ. επίσης F. Anthias, 2000· K. Κασιμάτη – Λ. Μουσοπούρου, 2007.

τικές μορφές εργασίας, ίσως είναι σκόπιμο εδώ να εντοπίσουμε κάποια στοιχεία από αυτό τον *περίεργο* δεσμό. Θα μπορούσαμε με μεγάλη προσοχή σε κάθε γενική κατηγοριοποίηση να ξεχωρίσουμε, ανάμεσα σε πολλές, δύο βασικές πτυχές που συνθέτουν τα παραπάνω. Η *πρώτη* αφορά την κατασκευή των προσωπικών υπηρεσιών και της υπηρετικής τάξης, και η *δεύτερη* την αναπαραγωγή της. Όσον αφορά αυτές τις πτυχές, δηλαδή την κατασκευή και την αναπαραγωγή της υπηρετικής τάξης και των προσωπικών υπηρεσιών, ξεχωρίζουμε από τη διεθνή επιστημονική ανάλυση τέσσερα ουσιαστικά στοιχεία. Το *πρώτο* αφορά έναν διεθνικό ή παγκοσμιοποιημένο καταμερισμό εργασίας (R. Cohen, 1987· I. Psimmenos, 1997). Αυτός ο καταμερισμός, αποτέλεσμα πολλών παραμέτρων (όπως της διαδικασίας οικονομικής ολοκλήρωσης και εργασιακής απορρύθμισης), στηρίζεται στη διαμόρφωση ενός ευέλικτου, χαμηλού κύρους εργατικού δυναμικού και αγορών προσωπικών υπηρεσιών. Αυτό συμβαίνει για την κάλυψη των νέων λειτουργικών απαιτήσεων και προκλήσεων που δημιουργούνται τόσο σε θέματα κέρδους και διοίκησης της εργασίας, όσο και σε θέματα που αφορούν τις άμεσες ή έμμεσες οικονομικές και πολιτισμικές ανάγκες του εργαζόμενου πληθυσμού (E. Mandel, 1987· D. Massey, 1984· S. Sassen, 1999· R. Bohning, 1972· Ντ. Βαΐου – Κ. Χατζημιχάλης, 1997). Ωστόσο, τα παραπάνω δεν αποτελούν μόνο μέρος μιας συνολικότερης δυναμικής *εξειδίκευσης και κατηγοριοποίησης* του εργατικού δυναμικού ανάλογα του τομέα οικονομικής δραστηριότητας και των πελατών, αλλά και το αποτέλεσμα των συγκρουσιακών σχέσεων μεταξύ διαφορετικών στρωμάτων εργαζομένων²¹ για την πρόσβαση σε ελευθερίες και κοινωνικό πλούτο.

Το *δεύτερο* στοιχείο αφορά την εμπορευματοποίηση της υπηρετικότητας (commodification thesis). Όπως θα δούμε αναλυτικότερα και παρακάτω, αυτή η *εμπορευματοποίηση* είναι αποτέλεσμα, από τη μια πλευρά, της ανάπτυξης συγκεκριμένων *κοινωνικοτεχνι-*

21. Βλ. Glenn (1980· 1981), Romero (1988), στο N. Gregson – M. Lowe, 1994, σ. 68.

κών συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της απασχόλησης,²² τα οποία στηρίζονται για την ανάπτυξη της βιομηχανίας σε πατρωνία και σε πατριαρχικές, ιμπεριαλιστικές δομές και ανάλογες εργασιακές κουλτούρες (π.χ. τουριστική βιομηχανία, μόδα, βιομηχανία καλλυντικών κτλ.) (R. Ray – S. Ruyum, 2009· Z. Sardar, 1998· M. Castells, 1996). Αυτά τα συστήματα εργασίας προωθούν και ενδυναμώνουν τόσο τη διάσπαση και υποβάθμιση ή γκετοποίηση του εργατικού δυναμικού (segmentation thesis) στο χώρο παραγωγής όσο και τη διαμόρφωση διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, όπως είναι η ιθαγένεια, οι συμβάσεις εργασίας και οι ασφαλιστικές παροχές [J. Moore – R. Pinderhughes (επιμ.), 1953· R. Kastoryano, 2003]. Από την άλλη πλευρά, αυτή η εμπορευματοποίηση συνδέεται άμεσα με τις γενικότερες μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική και μεταναστευτική πολιτική των διαφόρων κρατών, οι οποίες σπρώχνουν το εργατικό δυναμικό στο κοινωνικό περιθώριο μέσα από διαδικασίες οικονομικής και πολιτισμικής φτωχοποίησης της αξίας του. Συνέχεια του παραπάνω αποτελεί το τρίτο στοιχείο, το οποίο, όπως εξηγούν η L. Morris (1995) και ο E. Koffman (2000), καταδεικνύει τον κεντρικό ρόλο του καπιταλιστικού κράτους τόσο στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας γενικότερα όσο και στην κατασκευή ενός υπηρετικού εργατικού δυναμικού.²³ Σχετικά με αυτό διακρίνουμε ότι η σύγχρονη αύξηση των προσωπικών υπηρεσιών, από τη μια πλευρά, συνδέεται άμεσα με τις αγοραίες μεταρρυθμίσεις στο κράτος πρόνοιας ιδίως στη μεταβίβαση της ευθύνης κοινωνικής προστασίας από το κράτος στα άτομα και στις οικογένειες (K. Kumar, 1995· A. Phizacklea, 1983· L. Morris, 1994· P. duGay, 1996). Από την άλλη πλευρά, συνδέεται επίσης με την παγκοσμιοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας, όπου διεθνείς οργανισμοί (π.χ. ΕΕ, ΔΝΤ) συμβάλλουν με τις δημοσιονομικές πολιτικές τους όχι μόνο στην ανάπτυξη της δευτερογενούς

22. Βλ. επίσης Ι. Ψημμένος, 2006· H. Beynon, 1984· B. Ehrenreich, R. Hochschild, 2002.

23. Βλ. επίσης Sh. Cheng, 1999· H. Beynon – P. Glavanis, 1999.

αγοράς εργασίας αλλά και στην περαιτέρω ανάπτυξη της άτυπης εργασίας και των αξιών και κανόνων λειτουργίας που είναι μέρος της.²⁴ Όσον αφορά την τελευταία παρατήρηση, υποστηρίζεται ότι οι παραπάνω διεθνείς οργανισμοί σπρώχνουν γυναίκες και εθνικά/φυλετικά κοινωνικά στρώματα όχι μόνο στην ανεργία ή τη μετανάστευση αλλά και στην απασχόληση σε χαμηλού κύρους εργασίες. Αυτό πολλές φορές δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ενδυνάμωσης του ρόλου και των δικαιωμάτων των εργοδοτών έναντι των εργαζομένων αλλά και της ενίσχυσης του ρόλου των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους για την επιβολή πολιτικών μείωσης των κοινωνικών δαπανών και νομιμοποίησης αυτών μέσω στερεοτύπων και νέων προκαταλήψεων για το εργατικό δυναμικό (H. Gans, 1995· J. Vail κ.ά., 1999· J. Young, 1999).

Το τέταρτο στοιχείο ανάλυσης εστιάζει την προσοχή μας στις διαδικασίες *εσωτερίκευσης* και *νομιμοποίησης* της υπηρετικότητας (N. Papastergiadis, 2000· D. Ashley, 1997). Αναπτύσσοντας μια πολιτική οικονομία (H. Beynon, 1984· C. Wolkowitz, 2006) των προσωπικών υπηρεσιών, το ενδιαφέρον στρέφεται στις κοινωνικές διαδικασίες μέσω των οποίων *φυσικοποιούνται* η ανισότητα και η απασχόληση, π.χ., του οικιακού υπηρετικού προσωπικού [B. Ehrenreich, 2008· B. Ehrenreich – R. Hochschild (επιμ.), 2002· B. Anderson, 2000]. Η υπηρετικότητα αποκτά προσωπική, ψυχολογική διάσταση, παρουσιάζεται ως μέρος συναισθηματικών δεσμών, συνθηγιών και κοινωνικών δράσεων που δεν έρχονται σε ρήξη με την εκμετάλλευση αλλά, αντίθετα, την επιβεβαιώνουν.²⁵ Τα παραπάνω είναι αποτέλεσμα της σταδιακής εξομοίωσης των προσωπικών υπηρεσιών με φυσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, και της ενσωμάτωσης των εργαζομένων σε υπηρετικούς ρόλους και πρότυπα ζωής (Κ. Βασιλικού, 2007· Ι. Ψημμένος – Χρ. Σκαμνάκης, 2008· Π. Χαντζαρούλα, 2012α).

24. Βλ. Enloe (1989), στο N. Gregson – M. Lowe, 1994, σ. 70· N. Green 2004.

25. Βλ. επίσης Foucault (biopower/practices of self), Bourdieu (habitus), Goffman (social order) και Harvey (accumulation strategy) κτλ.